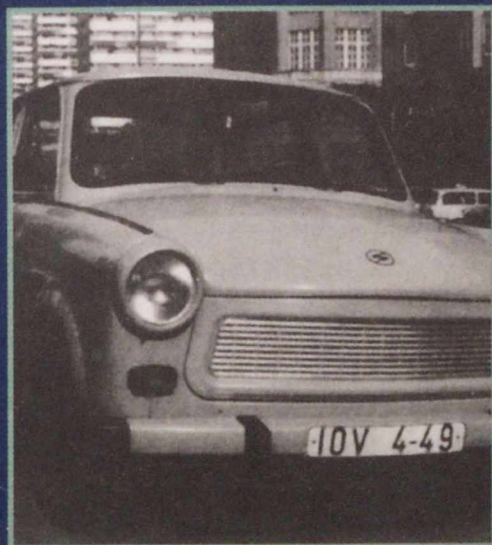

Keur

De bindkracht der dingen

Redactie

Hans Harbers en Sjaak Koenis

Boom tijdschriften

Redactie

René Boomkens, Rijksuniversiteit Groningen
Hans Harbers, Rijksuniversiteit Groningen
Ruud Hendriks, Universiteit Maastricht
Jozef Keulartz, Landbouwwuniversiteit Wageningen
Irene Klaver, Landbouwwuniversiteit Wageningen
Lies Wesseling, Universiteit Maastricht
Paul Wouters, Universiteit van Amsterdam

Redactiesecretariaat

Olga van der Veen, Pythagorasstraat 26, 1098 GC Amsterdam.
Richtlijnen voor het inzenden van kopij zijn aan te vragen bij het redactiesecretariaat. *Boeken ter recensie* sturen aan P. Wouters, Wetenschapsdynamica, UvA, Nieuwe Achtergracht 166, 1018 WV Amsterdam.

Administratie

ke@m is een uitgave van Uitgeverij Boom, Amsterdam. Abonnementen kunnen wel tussentijds ingaan, maar niet tussentijds beëindigd worden. Opzeggingen ten minste één maand voor het einde van de jaargang.

Voor abonnementen en losse nummers wende men zich tot: Boom Distributiecentrum, Postbus 400, 7940 AK Meppel, telefoon 0522-257012.

Voor opgave van advertenties: Boom Pers, Postbus 1058, 7940 KB Meppel, t.a.v. Fennie van der Weide, telefoon 0522-266120.

ke@m verschijnt vier maal per jaar. Het abonnement kost f 77,50 voor studenten en AIO's (geldt voor vier achtereenvolgende jaren), f 105,- voor niet-studenten, f 188,- voor instellingen.

Verzorging omslag en binnenwerk: Marry van Baar

Omslagfoto: G.C. Bertsch en E. Hedler, *SED: Schönes Einheits Design*, Benedikt Taschenverlag, Keulen 1990.

© Uitgeverij Boom, Amsterdam

Niets uit dit tijdschrift mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

Ter inleiding

Hans Harbers en Sjaak Koenis 3

Artikelen

Milena Veenis – **Consumptie in Oost-Duitsland:
De zinnelijke verleiding van dingen** 11

■ Patricia Spyer – **What's in a pocket? Religion and the formation
of a pagan elsewhere in Aru, Eastern Indonesia** 37

Petran Kockelkoren – **Airport-Art:
Een culturele antropologie van het souvenir** 50

Dick Pels – **Reïficatie revisited** 57

Peter-Paul Verbeek – **Techniek in het geding:
De wending naar de dingen in de techniekfilosofie** 78

■ Rein de Wilde – **De paperclip herdacht:
Over toekomstverlangens en het karakter van dingen** 97

Alice Stollmeijer – **Voedsel in het verpleeghuis:
Lichaam, geest of meer?** 102

Recensie

Dick Willems – **Doctor's little helpers** 130

Over de auteurs 138

Ter inleiding

De bindkracht der dingen

Hans Harbers en Sjaak Koenis

Op de klassieke vraag wat samenlevingen bijeenhoudt, zijn in de sociale theorie uiteenlopende antwoorden gegeven, antwoorden die veelal gerangschikt worden op een bipolaire schaal. Op de ene pool gaat het over handelingen, intenties en betekenissen; op de andere pool treffen we vooral structuren, systemen en onbedoelde gevolgen aan. Hoe verschillend zulke theorieën van interactionistische respectievelijk structuralistische snit ook zijn, ze hebben ook iets gemeenschappelijks. Het gaat altijd over mensen en intermenselijke relaties. Micro- en macrosociologen twisten weliswaar over de vraag of alleen aan individuele subjecten of ook aan collectieve entiteiten als instituties, klassen, naties en organisaties *agency* mag worden toegekend, gezamenlijk trekken ze een scherpe grens tussen de sociale wereld van mensen en de natuurlijke wereld van dieren, planten en dingen.¹ Op beide polen van de schaal wordt het cement van de samenleving gezocht op sociaal of cultureel vlak. Normen en waarden, ideologische en religieuze betekenisystemen, instituties, professies, dat zijn de onder sociologen favoriete bindmiddelen die sociale orde garanderen.

Natuurlijk, samenleven is ondenkbaar zonder zulke bindingen tussen mensen. Ze scheppen gemeenschappen die we kunnen opvatten als symbolische constructies² waartoe mensen zich meer of minder enthousiast verhouden. Hun verlangen naar (en belangen in) gemeenschap uiten ze in hun loyaliteit aan religie, (sub)cultuur, natie, professie, gender en etniciteit. Ze onderbouwen dit verlangen door gezamenlijke herinneringen te cultiveren en een gemeenschappelijke identiteit te construeren. En omdat gemeenschapsvorming alleen maar mogelijk is door grenzen te stellen, manifesteert het verlangen naar gemeenschap zich tegelijk door verschil te creëren en (soms) te bevechten. Samenleven draait om dit 'serieuze spel' van eenheid en verschil. En dit resulteert in processen van in- en uitsluiting, van stereotypering en culturele disciplineren, en – op politiek niveau – van regulering van verschil in pluriforme samenlevingen.

Dat moge allemaal zo zijn, toch ontbreekt er iets in dit voor de so-

cialle en politieke theorie zo kenmerkende humanistische, dat wil zeggen exclusief op mensen gerichte taalgebruik. Dat serieuze spel van eenheid en verschil voltrekt zich namelijk niet alleen in symbolische ruimtes van betekenissen, interpretaties en verhalen, hoezeer zulke ruimtes ook institutioneel verhard zijn. Mensen zijn niet slechts dieren die gevangen zitten in betekeniswebben die ze zelf gesponnen hebben.³ Ze zitten ook 'vast aan' dingen: materiële objecten, technische artefacten, apparaten en technologische systemen. Vuur, voedsel, geld, stoommachines, dijken en polders, rioleringsbuizen, virussen en computersystemen binden net zo goed, of misschien nog wel beter dan symbolische constructies. En ze ontbinden ook. In de naoorlogse Nederlandse verhoudingen speelden radio en televisie een hoofdrol, niet alleen in de opbouw maar – later – ook in de afbouw van verzuilde gemeenschappen. Culturele en ideologische verplaatsing *in* de ander is altijd ingebed in materiële praktijken van verplaatsing *naar* de ander. Of men nu kijkt naar de 'proto-multiculturele' samenleving van het 17e-eeuwse Holland met z'n internationale stapelmarkten, of naar het door HSL en Internet doorsneden Nederland aan het eind van de 20e eeuw, de bijbehorende vormen van sociale orde, cohesie en integratie kunnen niet losgemaakt worden van de artefacten, technische systemen en sociale technologieën die de arena's 'stofferen' waarin het spel van gemeenschap en verschil zich voltrekt.

Hiermee is niet gezegd dat dingen geen enkele rol spelen in de gangbare beschouwingen over orde en cohesie. De morele orde van de katholieke kerk is ondenkbaar zonder de kelk, de imposante gotische architectuur, de kerkklok, de hostie, enzovoort. De politieke orde wordt vaak bekleed met paraferalia als vlaggen, volksliederen, uniformen van het leger of de politie. In het eerste geval representeren dingen de morele orde, in het tweede geval de politieke orde. Ook associaties, zoals verenigingen en professies, kennen hun eigen dingen: de toga's van de hoogleraren verbeelden de doelen van de universiteit, zoals logo's bedrijven representeren. Toch onderschat men de rol van dingen als ze alleen fungeren als 'props' van morele, politieke of associatieve orde. In de sociale theorie verschijnen de dingen, de *nonhumans*, slechts als instrumenten waarmee mensen zichzelf gestelde doelen realiseren, of als consumptiegoederen met een symbolische gebruikswaarde, of als producten op de markt met een economische ruilwaarde. In al deze verschijningsvormen spelen de dingen een ondergeschikte rol: ze zijn de dragers, de representanten van menselijke betekenisgevingen. De mens blijft de maat van alle dingen. En voorzover dat niet het geval is, zou toch de oorspronkelijke hiërarchie tussen beide hersteld moeten worden, aldus verschillende vormen van fetisjisme- en technocritiek.

Maar doet een dergelijk sociaal reductionisme niet onrecht aan de rol van dingen als actieve producenten van sociale cohesie, stabiliteit, orde en verandering? We struikelen over dingen, stoten ons hoofd eraan, letterlijk en figuurlijk, en stemmen derhalve ons handelen erop af. Behalve dat mensen iets met dingen doen, doen dingen dus ook iets met mensen. Ze zijn niet passief, maar laten actief hun sporen na; ze zetten handelingsrepertoires uit, doen betekenisstructuren veranderen en zijn derhalve mede constitutief voor menselijke identiteiten en culturen. Kortom, dingen doen iets, en doen er derhalve toe, ook voor de sociale en politieke theorie. Ze gaan bindingen aan met elkaar, ze binden mensen aan zich en ze creëren nieuwe relaties tussen mensen. De 'identiteit' van deze niet-menselijke actoren, hun betekenis en rol in processen van maatschappelijke integratie en segregatie bepaalt evenzeer wat mensen zijn, wat ze doen en wat ze laten, als het omgekeerde. Het is deze gedachte van wat in een eerder themanummer van *Kennis & Methode* het *interactief materialisme* werd genoemd⁴, die ook de leidraad vormde voor de workshop *Sociale cohesie, cultuur en de dingen*, in maart 1998 gehouden onder auspiciën van de onderzoeksschool Wetenschap, Technologie en Moderne Cultuur. De meeste bijdragen aan dit themanummer stammen van deze workshop, waaraan onderzoekers van diverse disciplinaire pluimage deelnamen.

Achter de empirische vraagstelling van het interactief materialisme – welke bindingen gaan de dingen met mensen en met elkaar aan, hoe mediëren ze bestaande relaties tussen mensen, en welke nieuwe intermenselijke relaties creëren ze – schuilen een aantal theoretische problemen. Het loslaten van de hiërarchie tussen mensen en dingen vereist nieuwe concepten en denkroutes, weg van klassieke onderscheidingen tussen mens en techniek, cultuur en natuur, subject en object, geest en lichaam. Om de eigenstandige rol van dingen in processen van maatschappelijke integratie en differentiatie in beeld te krijgen, moeten we het sociale of het culturele niet situeren tegenover het materiële, de dingen of de natuur, maar juist hun onderlinge verwevenheid en hun wederzijdse constitutie centraal stellen. Pas dan krijgen we oog voor de bindende en ontbindende kracht van wat antropologen de materiële cultuur noemen, en wat wetenschaps- en techniekonderzoekers die de westerse materiële cultuur onderzoeken gewoonlijk vatten onder de term 'technologische cultuur'. Hier staan wetenschappelijk-technologische standaarden, artefacten en technische systemen centraal; zij geven vorm aan ons leven, waarbij 'ons' veelal dwars door bestaande culturele gemeenschappen heen gedefinieerd kan worden. Technologische culturen worden niet alleen voortgedreven door individualisering, dus door het ontstaan van nieuwe vormen van subjectiviteit, maar ook door 'objectivering', door nieuwe

bindingen die rondom objecten georganiseerd zijn, aldus Knorr Cetina.⁵ Deze nieuwe bindingen herschikken traditionele verhoudingen tussen globaal en lokaal, creëren nieuwe *ethno-spaces* en vormen van globale openbaarheid die niet meer aan de natiestaat vastgeklonken zitten.⁶ Nieuwe media maken 'nationaliteit op afstand' mogelijk⁷, waardoor bijvoorbeeld Turkse Nederlanders verbonden blijven met de Turkse nationale cultuur. De moderne technologische cultuur grijpt aldus in op de aard en reikwijdte van bindingen, maar brengt ook (mede) aan technologie gerelateerde risico's met zich mee die van een fundamenteel andere aard zijn dan de traditionele risico's van het samenleven.⁸ Door deze proliferatie van nieuwe bindingen is samenleven meer dan ooit een riskant spel dat het karakter van sociale cohesie ingrijpend heeft veranderd.

Behalve empirische en theoretische kwesties, spelen hier ook normatieve vraagstukken. Erkenning van de teloorgang van traditionele sociale verbanden hoeft niet te leiden tot cultuurpessimistische beschouwingen. Onderwerp van onderzoek is hier juist of daarvoor in de plaats wellicht nieuwe vormen van cohesie zijn gekomen, nu via de bindkracht der dingen. In hoeverre genereert onze hoogtechnologische cultuur een nieuwe sociale textuur, een object- in plaats van subjectgecentreerde socialiteit, die de ontstane gaten in traditionele verbanden opvult? En hoe verhoudt de sociale bindkracht der dingen zich tot die meer traditionele sociale verbanden: versterkend, concurrerend, aanvullend? In meer politieke en beleidsmatige termen impliceert het serieus nemen van de dingen een verschuiving in aandacht van menselijke – al te menselijke – normen, waarden, deugden en hun vigerende sociale en politieke instituties naar het ontstaan van nieuwe verbanden van mensen én dingen: welke nieuwe vormen van moraal incorporeren en creëren deze zogenaamde 'sociotechnische netwerken', hoe wenselijk zijn deze en hoe daaraan democratisch gelegitimeerd vorm te geven? Wat in dit verband te verstaan onder 'technologisch burgerschap' en welke eisen daaraan te stellen? Wat zijn de consequenties voor de *civil society* van de steeds verder gaande verwetenschappelijking en technologisering van onze cultuur?

Kortom, de kwestie die we in genoemde workshop aan de orde wilden stellen is deze (en nu citeren we uit de aankondiging destijds):

'Als we inderdaad dingen een eigen plaats geven in onze beschouwingen over samenleving, cultuur, politiek en moraal, wat betekent dit dan voor onze analyse van politieke en morele problemen? Hoe zouden we de dingen in de (politieke) filosofie, cultuurtheorie en maatschappij-analyse kunnen integreren zonder ze te reduceren tot louter instrumenten van sociale orde? Welke rol spelen dingen in het creëren en verster-

ken van vertrouwen? Hoe maakbaar en breekbaar zijn diverse vertrouwensrelaties, tussen mensen onderling, dingen onderling en tussen mensen en dingen? Welke rol spelen dingen bij het creëren en instandhouden van routines? Hoe verhouden zich expliciete regels, wetten, normen en waarden tot de "onvermijdelijkheid" van dingen, apparaten en goederen? Wat zou het betekenen voor onze interpretatie van democratie: is het mogelijk om Bruno Latours parlement van de dingen⁹ te integreren met liberaal-democratische parlementen-van-mensen? Wat betekent het voor onze conceptie van politiek als we de suggestie van Ulrich Beck¹⁰ volgen en politiek niet slechts interpreteren als het vrije debat tussen mensen over het goede leven, maar ook in verband brengen met materieel belichaamde manieren om de wereld vorm te geven?'

Dat was knap hoog gegrepen, te hoog wellicht. Lang niet al deze vragen zijn aan de orde gekomen. Maar ze geven wel iets weer van het bredere onderzoeksprogram waar bedoelde workshop en dit themanummer wat ons betreft deel van uitmaken: de consequenties van de bindkracht der dingen voor de sociale, politieke en normatieve theorie. Sommige bijdragen sluiten daar direct bij aan, andere meer indirect. Maar alle nemen op hun eigen wijze de dingen serieus.

De eerste twee bijdragen komen uit de culturele antropologie, een discipline die altijd al aandacht voor de dingen heeft gehad, zij het ook veelal alleen als dragers van betekenis. In haar analyse van *Consumptie in Oost-Duitsland* neemt Milena Veenis afstand zowel van de idee dat consumptiegoederen valse verleiders zijn, kenmerkend voor het fetisj karakter van de waar en onze vervreemding van de dingen, als van de omgekeerde idee dat dingen juist uitdrukking geven aan een of andere authentieke identiteit. Beide benaderingen van de relatie tussen mensen en dingen vooronderstellen een 'waarachtig zelf': een situatie waarin de mens volkomen één is met zijn eigenlijke strevingen. Op geleide van de antropologen Campbell en Miller laat Veenis zien dat het verleidingsritueel tussen mensen en dingen – in dit geval consumptiegoederen – veel ingewikkelder en ambivalenter is. Daarbij benadrukt ze, in afwijking van deze antropologen, het materiële, zintuiglijke aspect van dat ritueel: van de dingen gaat een onweerstaanbare zinnelijke verleiding uit.

Patricia Spyer begint in haar artikel *What's in a pocket?* met een verhaal over de rol van kledij bij de verbreiding van de islam dat ze in Aru, in oostelijk Indonesië, heeft opgetekend. In dit verhaal wordt het verschil tussen moslims en heidenen in verband gebracht met iets wat op het eerste gezicht tamelijk triviaal is, namelijk het wel of niet hebben van een zak waarin een exemplaar van de Koran kan worden opgeborgen. Van de twee Aruese voorouders was de een in het bezit van

een, van de Nederlanders overgenomen, 'openjas', voorzien van een zak, terwijl de andere voorouder een lendedoek droeg. Bij nadere beschouwing illustreert dit verhaal de macht van dingen, niet zozeer om sociale cohesie te bewerkstelligen, alswel hun vermogen om het sociale leven zowel te compliceren als überhaupt mogelijk te maken.

De artikelen in dit themanummer worden afgewisseld door twee kortere bijdragen, kleine essays welhaast. In het eerste, *Airport-Art*, kijkt Petran Kockelkoren met een antropologisch oog naar een wereld van verguisde dingen, namelijk die van rondzwervende souvenirs. Daartoe volgt hij de lotgevallen van Oba-koppen en Masai-maskers. Wanneer hebben we te maken met echte exemplaren, en wanneer met onechte? Als de grootte van zulke voorwerpen wordt afgestemd op het toegestane formaat handbagage van vliegtuigpassagiers, airport-art genoemd, zijn we dan de grens gepasseerd? Of is wellicht het hele onderscheid tussen echt en onecht – een onderscheid waar ook de post-moderne kwalificatie *camp* nog in sterke mate op steunt – een misvatting, gebaseerd op een miskennis van de stabiliteit van dingen dwars door veranderende contexten heen?

De volgende twee artikelen zijn meer theoretisch van aard, de sociale theorie respectievelijk de techniekfilosofie betreffend. Dick Pels voorziet in *Reïflicatie revisited* de materialistische wending in de sociale theorievorming, zoals bepleit door onder andere Karin Knorr Cetina en Bruno Latour, van kritisch commentaar. Met de gesuggereerde verwaarlozing van dingen in de sociale theorie valt het nog wel mee, aldus Pels. Bovendien wordt niet erg duidelijk wat nu precies onder 'dingen', *nonhumans*, verstaan moet worden. Wie daar, zoals Latour, toch vooral concrete technische artefacten mee bedoelt, loopt het risico van een materialistische bias, waardoor de klassiek sociologische aandacht voor de verdinglijking van sociale relaties, bijvoorbeeld in instituties (Durkheims sociale feiten als dingen), onder tafel dreigt te verdwijnen. En omdat deze theoretische traditie van de verdinglijking/institutionalisering altijd verbonden is geweest met reïflicatie- en fetisjismekritiek, dreigt zo ook de kritische impuls van de klassieke sociologie teloor te gaan. Op basis van deze overwegingen schetst Pels tot slot de contouren van een program van onderzoek waarin de sociale en de materiële feiten symmetrisch worden behandeld: beide kunnen ontlastend, maar ook belastend werken.

Hoezeer klassieke techniekfilosofen ook aandacht besteden aan de dingen, volgens Heidegger dingt het ding zelfs, uiteindelijk, aldus Peter-Paul Verbeek in zijn artikel *Techniek in het geding*, zijn ze alleen geïnteresseerd in de mogelijksvoorwaarden van de moderne techniek, niet in de vraag wat concrete technische artefacten nu feitelijk doen: hoe ze vorm geven aan de relatie tussen mensen en hun wereld.

De klassieke fenomenologische techniekfilosofie is een variant van het transcendentalisme: het denkt 'achterwaarts' door techniek te herleiden tot interpretatie, een manier van in-de-wereld-zijn. Met hulp van neo-fenomenologische techniekfilosofen als Don Ihde en Albert Borgman probeert Verbeek deze denkrichting om te keren: hij pleit ervoor technologie 'voorwaarts' te beschouwen door te onderzoeken op welke manieren concrete technieken en artefacten mede vorm geven aan praktijken en interpretaties van de wereld, in plaats van daar de uitkomst van te zijn. Pas dan neemt de techniekfilosofie de dingen werkelijk serieus.

In de tweede korte bijdrage, *De paperclip herdacht*, plaatst ook Rein de Wilde de dingen op een tijdschaal. Waarom herdenken we eigenlijk wel de Vrede van Munster 350 jaar geleden, maar niet het 100-jarig bestaan van de paperclip? Dat komt, aldus De Wilde, omdat we overdreven toekomstverwachtingen hebben van technologische innovaties: nieuwe dingen zouden zich totaal aan onze verlangens moeten onderwerpen. Maar paradoxaal genoeg krijgen we juist daardoor geen echt contact met hen en worden ze geen actief bestanddeel van onze geschiedenis. Om dat te bereiken is een nieuwe methode van ontwerpen nodig, gericht op dingen met karakter.

Alice Stollmeijer, tot slot, doet in *Voedsel in het verpleeghuis: Lichaam, geest of meer?* verslag van haar deels etnografisch onderzoek naar de problematiek van versterving in verpleeghuizen. Vanuit medisch perspectief, aldus Stollmeijer, is versterven vooral een lichamelijke kwestie: een patiënt gaat langzaam dood door gebrek aan voedsel. Ethisch-normatief gesproken is versterven vooral een geesteskwestie, direct gerelateerd aan de vraag of de voedsel weigerende patiënt wilsbekwaam is. Het blijken deze twee vocabulaires te zijn die in het publieke debat over versterven, de 'verantwoordingspraktijk', afwisselend gebruikt worden. In haar reconstructie van het dagelijks handelen op de werkvloer van een verpleegtehuis, de 'zorgpraktijk', laat Stollmeijer zien met die vocabulaires slecht uit de voeten te kunnen. Beide miskennen een belangrijke actor op die werkvloer: voedsel. Wie oog heeft voor wat bijvoorbeeld chocolaatjes doen in een verstervingssituatie ziet zaken die in het medisch of ethisch vocabulair niet aan bod kunnen komen. De vraag is dan of dit andere zicht op de zorgpraktijk ook consequenties zou kunnen hebben voor de verantwoordingspraktijk.

Het themanummer sluit af met een recensie van Dick Willems van het proefschrift van Marc Berg over de eigenstandige rol van beslissingsondersteunende technologieën in medische praktijken.

Noten

1. Zie M. Ashmore, R. Woofitt en S. Harding, Humans and others, agents and things, in: Idem, Humans and others: The concept of 'agency' and its attribution, special issue *American Behavioral Scientist* 37 (1994) 6, p. 733-740.
2. A. Cohen, *The symbolic construction of community*, Routledge, Londen 1985.
3. C. Geertz, *The interpretation of cultures*, Basic Books, New York 1973.
4. H. Harbers en A. Mol, *De aard der dingen*, themanummer *Kennis & Methode XVIII* (1994) 1. Zie ook H. Harbers, De orde der dingen: Over de consequenties van het interactief materialisme voor de epistemologie, de sociale theorie, de politieke theorie en de ethiek, *Acta Philosophica Groningana*, nummer 25, RUGroningen 1998.
5. K. Knorr Cetina, Sociality with objects: Social relations in postsocial knowledge societies, *Theory, Culture and Society* 14 (1997) 4, p. 1-30; en idem, De epistemische samenleving: Hoe kennisstructuren zich nestelen in sociale structuren, *Kennis en Methode XXI* (1977) 1, p. 5-28. Vgl. ook B. Latour, On interobjectivity, *Mind, Culture, and Activity* 3 (1996) 4, p. 228-245.
6. A. Appadurai, *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1997.
7. B. Anderson, *Long-distance nationalism: World capitalism and the rise of identity politics*, The Wertheim Lecture, Centre for Asian Studies, Amsterdam 1992.
8. Zie U. Beck, *Risk society: Towards a new modernity*, Sage, Londen 1992; en A. Giddens, *The consequences of modernity*, Polity Press, Cambridge 1990.
9. B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest: Pleidooi voor een symmetrische antropologie*, Van Gennep, Amsterdam 1994.
10. U. Beck, *Die Erfindung des Politischen*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1993.